“JOURNAL OF SCIENCE-INNOVATIVE RESEARCH IN UZBEKISTAN” JURNALI
VOLUME 04, ISSUE 09, 2026. SEPTEMBER
ResearchBib Impact Factor: 10/54/ 2025 ISSN 2992-8869

IMOM BUXORIY “AL-JOME AS-SAHIH” ASARI LINGVOPOETIKASIDA HADISLARNING BADIIY-USLUBIY VA SEMANTIK TABIATI

Maxkamova Dilnavoz Ziyodullo qizi,
Toshkent viloyati 62-sonli umumiy o’rta ta’lim maktabining ona tili va adabiyot fani o’qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy maqolada Imom Buxoriyning jahon sivilizatsiyasi va islom madaniyati xazinasida alohida o’rin tutuvchi “Al-Jome’ as-sahih” asarining lingvopoetik xususiyatlari har taraflama tadqiq etiladi. Tadqiqotda matnning sintaktik va semantik qurilishi, undagi badiiy -ifodaviy vositalari, obrazli tasvirlari, frazeologik birliklari hamda nutqiy-badiiy usullari tahlil qilinadi. Asarda qo’llanilgan badiiy san’atlar, jumladan, metafora, metonimiya, tashbeh, tazod va saj’ san’atining mantiqiy-ta’sirchan funksiyalari aniq misollar vositasida ochib beriladi. Ilmiy ish manbashunoslik, matnshunoslik va lingvopoetika tutashgan nuqtada bajarilgan bo’lib, unda hadislar lingvopoetik birliklarning qo’llanish darajasi bo’yicha batafsil tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari o’zbek tilshunosligi, matn lingvistikasi hamda mumtoz adabiyot manbashunosligi uchun amaliy manba bo’lib xizmat qiladi.*

Kalit so’zlar: *lingvopoetika, Imom Buxoriy, “Al-Jome’ as-sahih”, hadis lingvistikasi, “javomi’ul-kalim”, semantika, metafora, tashbeh, saj’, paremiya, leksik-uslubiy tahlil.*

Sharq mumtoz matnlari, xususan, diniy,badiiy hamda axloqiy-falsafiy manbalar lingvopoetik nuqtai nazardan tuganmas ma’noviy va badiiy boylikka egadir. Islom olamining buyuk muhaddisi Imom Buxoriyning “Al-Jome’ as-sahih” asari nafaqat shariat hukmlari va axloqiy mezonlar majmuasi, balki yuksak darajadagi badiiy-uslubiy mukammallikka ega bo’lgan nodir til obidasidir. Asar matnining chuqur semantik qatlamlari, undagi lingvopoetik vositalarning o’zaro mutanosibligi hamda ifoda usullarining rang-barangligi bugungi kunda tilshunoslik va matnshunoslik sohalari oldida yangi ilmiy muammolarni o’rtaga tashlamoqda.

O’zbekiston Respublikasida ilmiy-tadqiqot ishlarining sifatini oshirish, mumtoz manbalarni zamonaviy tilshunoslik metodologiyalari asosida o’rganish va

ularning lingvistik tabiatini ochib berish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Maqolaning maqsadi Imom Buxoriy hadislarining lingvopoetik xususiyatlarini, ularning semantik va strukturaviy imkoniyatlarini, badiiylik va ta’sirchanlik darajalarini atroflicha ko’rsatib berishdan iborat. Ushbu vazifani amalga oshirish jarayonida matndagi leksik-semantik, sintaktik va uslubiy birliklar aniq tahlil etiladi.

Ushbu ilmiy maqolada lingvopoetik va leksik-semantik tahlil, qiyosiy-uslubiy yondashuv, matnshunoslik hamda matn lingvistikasi usullaridan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida Imom Buxoriyning ushbu asaridagi hadislar tanlab olindi. Tahlil jarayonida til birliklarining ekspressiv-emotsional bo’yog’i, badiiy-tasviriy vositalarning mantiqiy vazifasi va ularning tinglovchi hamda kitobxon ruhiyatiga o’tkazadigan ta’siri lingvistik mezonlar asosida tadqiq qilindi. Matnlarning asliyatdagi ma’no qatlamlari saqlangan holda ularning o’zbek tilidagi ma’nodosh va uslubiy muqobillari bilan uyg’unligi ilmiy nuqtai nazardan baholandi.

1. Hadislar matnida lingvopoetik birliklarning tutgan o’rni

Lingvopoetika — bu tilshunoslik va adabiyotshunoslik tutashgan nuqtada shakllangan fan sohasi bo’lib, matndagi til birliklarining badiiy-estetik vazifasini o’rganadi. Hadis matnlari o’zining mo’jazligi, ma’no teranligi, sintaktik ixchamligi va emotsional ta’sir kuchining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Buxoriy hadislarida ishlatilgan har bir so’z va birikma aniq mantiqiy yukka ega. Matndagi leksik tanlov va sintaktik qurilish tinglovchida estetik va axloqiy shuur hosil qilishga qaratilgan.

Hadislar lingvopoetikasini tadqiq etganda, birinchi navbatda, so’zlarning denotativ va konnotativ ma’nolari o’rtasidagi mutanosiblikka e’tibor qaratiladi. Masalan, axloqiy tuyg’ular va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni ifodalashda qo’llanilgan tushunchalar oddiy ma’lumot berish bilan cheklanib qolmaydi, balki o’quvchiga kuchli hissiy ta’sir ko’rsatadi.

2. Badiiy-tasviriy vositalar tahlili:

A) Metaforik ko’chishlar va ularning semantikasi

Metafora hadislar matniga chuqur estetik va pafosli xarakter bag’ishlaydi. Buxoriy to’plagan hadislarda insoniy illatlar, fazilatlar, e’tiqod hamda ruhiy holatlar ko’pincha moddiy va aniq narsalarga qiyoslanadi va metafora vositasida gavdalantiriladi.

Badiiy va lingvistik tahlil: “Amallar niyatlarga bog’liqdir” mazmunidagi mashhur hadisning lingvopoetik strukturasi tahlil qilinganda, inson faoliyatining ichki harakatlantiruvchi kuchi bo’lmish niyat poydevorga, amal esa ushbu poydevor

ustiga qurilgan imoratga ko’chma ma’noda qiyoslanadi. Bu o’rinda niyat va amal o’rtasidagi sabab-oqibat munosabati leksik birliklar orqali juda ixcham, ammo cheksiz ma’no sig’imiga ega holatda ifodalangan. Lingvistik nuqtai nazardan, bu yerda fe’l va otning o’zaro sintaktik bog’lanishi natijasida yuzaga kelgan lingvistik lakonizm mavjud.

Boshqa bir misol tahlili:

“Musulmon — bu shunday kishiki, uning tili va qo’lidan boshqa musulmonlar salomat bo’ladilar” degan hadisdagi lingvistik vositalarni ko’rib chiqaylik. Bu o’rinda “til” va “qo’l” birliklari sinekdoxa va metonimiya hodisasiga asoslangan. Til og’zaki nutq, g’iybat, bo’hton va dilozorlikning ramzi bo’lsa, qo’l esa jismoniy kuch, bosim va amaliy tazyiqning ramzidir. Insonning butun borlig’i va xatti-harakati ikkita a’zo orqali umumiylashtirilgan. Lingvopoetik jihatdan ushbu metonimiya tinglovchi shuurida aniq va yaqqol timsollar hosil qiladi hamda komil inson qiyofasini ikki konseptual tayanch nuqta orqali tasvirlaydi.

B) Tashbeh (O’xshatish) san’atining qo’llanilishi

Tashbeh hadislar uslubida murakkab va mavhum tushunchalarni sodda, hayotiy hamda yaqin vositalar orqali tushuntirish uchun xizmat qiladi.

Badiiy va lingvistik tahlil: «Mo’minlar bir-birlariga nisbatan xuddi bir-birini ushlab turgan binoga o’xshaydilar» mazmunidagi hadisni lingvopoetik tomondan o’rganganimizda, tashbehning uchta asosiy elementi ko’zga tashlanadi: o’xshatilmish (mo’minlar jamiyati), o’xshatilgan narsa (mustahkam bino) va o’xshatish belgisi (bir-birini quvvatlab, ushlab turish). Bu yerda “bino” obrazining tanlanishi tasviriylikni maksimal darajaga ko’targan. Har bir g’isht alohida bo’lganidek, insonlar ham alohida shaxsdir, ammo ularning birlashuvi bir yaxlit, yiqilmas inshootni hosil qiladi. Uslubiy jihatdan ushbu tashbeh insoniy jipslik va birdamlik g’oyasini abstraktlikdan reallikka ko’chiradi.

Yana bir misol tahlili: “Yaxshi hamroh bilan yomon hamrohing misoli mushk-anbar sotuvchi bilan bosqonchining o’chog’iga o’xshaydi” mazmunidagi hadisda lingvistik taqqoslash o’ta yorqin aks etgan. Bu o’rinda muallif ma’naviy ta’sirni moddiy sezgi — hid bilish a’zolari orqali tuyuladigan holatga ko’chiradi. Mushk sotuvchi yonida bo’lgan kishi undan xushbo’ylik oladi yoki hech bo’lmaganda yoqimli hid tuyadi; bosqonchining o’chog’i yonida bo’lgan kishining esa kiyimiga badbo’y tutun tegadi. Lingvopoetik jihatdan bu yerda qarama-qarshi ruhdagi tashbeh usuli qo’llanilgan. “Xushbo’ylik” va “tutun” leksik-semantik juftliklari auditoriyada

ijobiy va salbiy obrazlarni parallel shakllantirib, to’g’ri ijtimoiy muhit tanlash zarurligini ta’kidlaydi.

3. Sintaktik-uslubiy figuratsoiya hamda saj’ san’atining ifodalanishi

A) Saj’ (qofiyali nasr) va uning ritmik-melodik vazifasi

Hadislar matnida saj’ — nasriy nutqning ma’lum ritm hamda ohang beruvchi oxirgi so’zlar qofiyadoshligi o’ta mohirona ishlatilgan. Saj’ shunchaki shakliy bezak emas, balki eslab qolishni osonlashtiruvchi va ta’sir kuchini oshiruvchi sintaktik va fonetik vositadir.

Badiiy va lingvistik tahlil: Imom Buxoriy keltirgan ko’plab axloqiy nasihat harakteridagi hadislarda sintaktik paralellizm va saj’ hodisasi kuzatiladi. Masalan, har kuni ertalab aytiladigan ezgu tilaklar haqidagi hadisda: «Saxiyga evaz bergin, baxilga talofat bergin» mazmunidagi ikki qarama-qarshi jumlada sintaktik va semantik simmetriya mavjud. Jumlalarning qurilishi, fe’llarning shakli hamda so’z tartibi bir-birini takrorlaydi. Bu holat matnga musiqa va ichki pafos bag’ishlaydi. Sintaktik inversiya va parallellizm vositasida tinglovchi diqqati asosiy fikrga — saxovatning baraka keltirishi hamda baxillikning halokatga yetaklashiga qaratiladi.

B) Tazod (Antiteza) va uning semantik-ekspressiv kuchi

Tazod san’ati hadislar tilida qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon qo’yish orqali haqiqatni yanada yorqinroq ko’rsatishga xizmat qiladi.

Badiiy va lingvistik tahlil: “Kichigimizga rahm qilmagan va kattalarimizning qadriga yetmagan kishi bizdan emasdir” hadisida “kichik” va “kata”, “rahm qilish” va “qadriga yetish” kabi antonimik leksik birliklar qo’llanilgan. Bu yerda tazod faqat leksik darajada emas, balki tushunchalar va axloqiy majburiyatlar darajasida ham namoyon bo’ladi. Lingvopoetik tahlil shuni ko’rsatadiki, antonimik juftliklar jamiyatning ikki qarama-qarshi va ayni paytda bir-birini to’ldiruvchi qatlamini qamrab oladi. Natijada ushbu jumla butun jamiyat a’zolarini qamrab oluvchi universal axloqiy qoidani shakllangan.

4. Hadislar matnida frazeologiya va paremiologik birliklar

“Al-Jome’ as-sahih” matnlarida qo’llanilgan iboralar, maqolga o’xshash birliklari, hikmatli so’zlar xalq og’zaki ijodi hamda yuksak adabiy tilning eng saralangan namunalari hisoblanadi.

Badiiy va lingvistik tahlil: “Mo’min kishi bir teshikdan ikki marta chaqilmaydi” degan iboraning lingvopoetik tabiatini ko’rib chiqamiz. Bu jumla bugungi kunda ham universal paremiologik birlik (maqol) sifatida qo’llaniladi. Bu

yerda “teshik” va “chaqilish” so’zlari ko’chma ma’noda — o’tmishdagi xato, xavf-xatar va aldanib qolish holatlariga nisbatan ishlatilgan. Ilon yoki chayon inidan keladigan xavf insoniy munosabatlardagi tajribasizlikka ko’chirilgan. Lingvistik nuqtai nazardan, ushbu ibora o’ta ixcham leksik tarkibga ega bo’lib, unda hayotiy tajriba, hushyorlik hamda donishmandlik g’oyasi maksimal darajada sayqallashtirilgan.

Boshqa bir misol tahlili: «Kuchli kishi kurashda yutgan emas, balki g’azab kelganda o’zini tuta bilgan kishidir» mazmunidagi hadisda lingvistik ta’rifning qayta shakllantirilishi (redefinitsiya) hodisasi sodir bo’ladi. Jamiyatdagi an’anaviy “kuchli” tushunchasi (jismoniy ustunlik) rad etiladi va uning o’rniga ma’naviy-ruhiy ustunlik (o’zini tuta bilish) tushunchasi olib kiriladi. Lingvopoetik jihatdan bu yerda “kuchli” leksik birligining semantik hajmi kengaytiriladi hamda o’quvchi ongida jismoniy kuchdan ko’ra ma’naviy matonatning ustunroq va oliyroq ekanligi mantiqan isbotlanadi.

5. Lingvokulturologik va semantik tahlilning boshqa namunalari

Hadislar tilida qadimiy madaniy va maishiy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar nihoyatda ko’p bo’lib, ularning har biri muayyan lingvokulturologik semantikaga ega.

Badiiy va lingvistik tahlil: “Kishi o’z do’stining dinidadir. Shuning uchun har biringiz kim bilan do’stlashayotganingizga qarang” degan hadisdagi “din” va “yo’l” so’zlarining semantik tahlili shuni ko’rsatadiki, bu o’rinda “din” so’zi faqatgina e’tiqodiy va ibodatga oid tushunchani emas, balki kengroq ma’noda — insonning dunyoqarashi, xulq-atvori, hayotiy tamoyillari va yashash tarzini anglatadi. Lingvopoetik usul vositasida do’stning shaxsiyatga ko’rsatadigan ta’siri insonning e’tiqodiy darajasiga tenglashtirilmoqda. Bu esa so’zning semantik sig’imini bir necha barobarga oshiradi va tinglovchini do’st tanlash masalasiga o’ta mas’uliyat bilan yondashishga undaydi.

Yana bir misol tahlili: “Rostg’oylik ezgulikka yetaklaydi, ezgulik esa jannatga yetaklaydi. Yolg’onchilik buzg’unchilikka yetaklaydi, buzg’unchilik esa do’zaxga yetaklaydi” mazmunidagi hadisning sintaktik zanjirsimon qurilishini (gradatsiya san’atini) ko’rib chiqamiz. Lingvistik nuqtai nazardan, bu yerda bosqichma-bosqich o’suvchi va ma’noni kuchaytiruvchi zanjir hosil qilingan.

1-bosqich: Rostg’oylik ,ezgulik jannat.

2-bosqich: Yolg’onchilik, buzg’unchilik, do’zax.

Ushbu gradatsion qurilma harakatning sabab va oqibat zanjirini mantiqiy hamda estetik jihatdan mukammal ko’rinishda taqdim etadi. Har bir so’z keyingi so’zning kelib chiqishiga tayanch bo’ladi. Bu esa matnning ekspressiv-mantiqiy ta’sirini keskin oshiradi.

6. Hadislarda ritorik so’roq va murojaat usullarining lingvopoetik vazifasi

Ritorik so’roqlar va to’g’ridan-to’g’ri murojaat shakllari tinglovchining diqqatini jamlash, uning psixologik tayyorgarligini oshirish va javobni mustaqil ravishda fikrlab topishiga undash uchun ishlatiladi.

Badiiy va lingvistik tahlil: “Sizlarga eng katta gunohlarning nima ekanligini aytaymi?” deb boshlanadigan va ketma-ket uch marta takrorlanadigan ritorik so’roq strukturasi auditoriyani ruhiy jihatdan hushyor torttiradi. Lingvopoetik nuqtai nazardan, bu o’rinda dialogik usul va ritorik so’roq birlashgan. So’zlovchi darhol ma’lumot berishga o’tmaydi, balki so’roq vositasida tinglovchining diqqat-e’tiborini maksimal darajada bir nuqtaga to’playdi. Shundan so’ng aytilgan har bir fikr tinglovchi xotirasida muhrlanib qoladi. Bu uslubiy usul pedogogik hamda psixolingvistik jihatdan juda yuqori samaradorlikka ega.

Imom Buxoriyning “Al-Jome’ as-sahih” asaridagi hadislarning lingvopoetik tahlili shuni ko’rsatadiki, ushbu manba nafaqat ilohiyot va huquqshunoslikning, balki mumtoz so’z san’atining ham yuksak namunasidir. Asar matnida qo’llanilgan badiiy va uslubiy vositalarni quyidagicha guruhlash hamda umumlashtirish mumkin:

Leksik-semantik darajada: So’zlarning ko’chma ma’nolari, ya’ni metafora, metonimiya, sinekdoxa vositasida abstrakt axloqiy va ma’naviy tushunchalar moddiylashtirilgan, o’quvchi tasavvurida aniq vizual va hissiy obrazlar yaratilgan.

Sintaktik-uslubiy darajada: saj’ san’ati, sintaktik parallellizm va ritorik so’roqlar orqali matnning melodik, ritmik hamda emotsional ta’siri ta’minlangan. Bu holat matnning osongina yodda qolishiga va avloddan-avlodga og’zaki hamda yozma ravishda nuqsonsiz o’tishiga xizmat qilgan.

Paremiologik va lingvokulturologik darajada: Hadislar matnida ishlatilgan ko’plab iboralar hamda hikmatli jumlalar vaqt o’tishi bilan xalqlar nutqiga ko’chib, maqol hamda matallar darajasiga ko’tarilgan. Ularda umuminsoniy qadriyatlar va lingvistik optimallik mukammal ravishda birlashgan.

Olib borilgan tahlillar shuni ko’rsatadiki, Buxoriy hadislarining tili o’ta aniqligi, ortiqcha leksik yuklarning yo’qligi hamda har bir grammatik va uslubiy

birlikning aniq maqsadga yo’naltirilgani bilan ajralib turadi. Bu esa asarning asrlar davomida o’z jozibadorligi va dolzarbligini yo’qotmay kelayotganining lingvistik sababidir.

Xulosa qilib aytganda, Imom Buxoriyning “Al-Jome’ as-sahih” asari lingvopoetik va leksik-semantik jihatdan bitmas-tuganmas boy va ko’p qatlamli manbadir. Asar matnini lingvopoetik nuqtai nazardan tadqiq etish o’zbek tilshunosligida matn lingvistikasi va uslubshunoslik sohasi rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochadi.

Hadislardagi metaforik ko’chishlar, kontrastli tashbehlarning qo’llanilishi, saj’ va tazod san’atlarining mohirona ishlatilishi, shuningdek, gradatsion hamda ritorik usullarning uyg’unligi ushbu asarning dunyo adabiy va lingvistik merosidagi o’rnini belgilab beradi. Ushbu ilmiy maqolada o’tkazilgan tahlillar shuni isbotlaydiki, hadislar tilini o’rganish nafaqat ularning diniy va axloqiy mohiyatini teranroq anglashga, balki mumtoz nutq va so’z qo’llash mahoratining yuksak namunalari bilan yaqindan tanishishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalaridan oliy o’quv yurtlarida matnshunoslik, lingvopoetika, uslubshunoslik va mumtoz tillar va adabiyot bo’yicha maxsus kurslar o’tishda hamda ilmiy-tadqiqot ishlarida keng foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Imom al-Buxoriy. Al-Jome’ as-sahih (Ishonchli to’plam). — Toshkent: O’zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2018.

2. Yoqubov H., Abdullayev F. Matn lingvistikasi va lingvopoetika masalalari. — Toshkent: Fan, 2020.

3. Mahmudov N. Til va madaniyat. — Toshkent: O’zbekiston, 2017.

4. Qo’ngurov R. O’zbek tili uslubshunosligi va lingvopoetikasi. — Toshkent: O’qituvchi, 2019.

5. Rustamov A. So’z san’ati va badiiy mahorat. — Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2016.

6. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug’ati. — Toshkent: O’zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2015.

7. Yuldashev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2021.